

Socrates, maak muziek!

Jos Kessels

SOCRATES,
MAAK
MUZIEK!

Boom

© Jos Kessels, Amsterdam, 2017

© Boom uitgevers Amsterdam, 2017

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-pro.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Omslagontwerp: Bas Smidt

Opmaak binnenwerk: image realize

ISBN 978 90 5875 899 6 | NUR 730

www.boomfilosofie.nl

www.boomuitgeversamsterdam.nl

INHOUD

Socrates' droom	9
1 Twee werelden	15
Een hogere orde 19 Een soort van zingen 22 Gedaante- verandering 27 Leerschool in verlering 30 De indeler 33 Hohe Messe 38	
2 Spiegel van ideeën	43
De taal van emoties 48 Eine kleine Nachtmusik 53 Mime- sis 58 Gevuld zijn 65 Restjesmensen in de bouw 71 Zui- vere intentionaliteit 77	
3 De muziek van gesprekken	85
Familiengesprek 92 Een scheppende kracht 100 De taal der Muzen 104 Juiste vormen 109 De hoogste muziek 111 De harmonische orde van de wereld 116 Het kralenspel 123	
4 Drie (dis)harmonieën. Shakespeares Hamlet	131
Overeenstemmen met jezelf 135 Een prelude van Bach 141 Heelheid en melancholie 147 Thomas Mann en Dok- tor Faustus 150 Een reusachtige roes 157 Spreken over muziek 161	
5 Doorwerking. Messiaens Kwartet	167
Welke muziek het beste is 172 Ideeënleer als harmonie- leer 177 Bach en het muzikale gesprek 181 De plaats van	

het gesprek in de cultuur 184 | Parallelontwikkeling in de filosofie 188 | Enigmavariaties en contrapunt 191

6 Goethes taalharmonie	197
Natuurlijke en artistieke waarheid 202 Zuiverheid, aperçu, genie 204 Scholing van de geest 208 Afkijken 212 Tweestemmige inventie 214 Het zingen van de taal 219	
7 Mondriaans beeldharmonie	223
Het zien van essenties 226 Een grote wijding 230 Fundamentele tegenstelling 234 De werkelijkheid ontwaren 240 Een moment eeuwigheid 243 Oneigentijdse beschouwingen 248	
8 Kants kennisharmonie	253
Synthese, eenheid stichten 258 Causaliteit van de vrijheid 262 De waarheid van de verbeelding 265 Innerlijke doelmatigheid 269 Wetenschap en religie 273 Zonder eigenschappen zijn 278	
9 Slot, enkele conclusies	285
Uitbrander 287 Een welgetempereerd gemoed 293	
Verantwoording	301
Dankwoord	309
Over de auteur	311

The man that hath no music in himself,
Nor is not moved with concord of sweet sounds,
Is fit for treasons, stratagems, and spoils;
The motions of his spirit are dull as night,
And his affections dark as Erebus.
Let no such man be trusted. Mark the music.
William Shakespeare, *The Merchant of Venice*, 5.1.83-6

Daarom, bij de goden, zeg ik je dat zowel wijzelf als de wachters van wie we beweren dat we ze moeten opleiden pas echt goede musici zijn, als we de wezenlijke vormen van maat, moed, edelmoedigheid, grootmoedigheid en alle verwante eigenschappen hebben leren kennen, én hun tegendelen, en die overal, in alle combinaties kunnen onderscheiden, zowel in hun oorspronkelijke vorm als in de ervan afgeleide beelden, zonder er iets van over het hoofd te zien, noch in kleine noch in grote dingen, ervan uitgaande dat dat allemaal bij hetzelfde vakgebied en studieterrein behoort, dat van de muzische vorming.
Plato, *Politeia*, 402b-c

SOCRATES' DROOM

Aan het begin van de *Phaedo*, Plato's dialoog over wat vergankelijk is en wat niet, vertelt Socrates dat hij zijn leven lang een terugkerende droom heeft gehad die hem opdroeg: 'Socrates, maak muziek en oefen je erin!' Het gekke daarvan was dat hij altijd in de overtuiging had geleefd dat hij dat allang deed. Hij bedreef immers zijn hele leven lang 'de hoogste muziek': de filosofie, waarin je nadenkt over de hoogste dingen en hun harmonische ordening. Daarom had hij de aansporing uit zijn droom altijd opgevat als een aanmoediging voor een hardloper die al aan het hardlopen is. Zoiets als 'Zet hem op!', of 'Houd vol!' Maar nu hij in de gevangenis zat, na zijn veroordeling tot de gifbeker, had hij de droom opnieuw gekregen, en bedacht dat deze misschien wel een heel andere betekenis zou kunnen hebben. De Atheners hadden hem bestraft voor 'ongeloof en het bederven van de jeugd'. Dat was weliswaar geheel ten onrechte, maar wellicht betekende de droom dat hij 'de gewone muziek' te veel had verwaarloosd, dat wil zeggen, de muziek van het volk en zijn rechters. In dat geval was de opdracht van de droom dat hij een betere verbinding moest leggen tussen de hoogste en de lagere muziek, de onvergankelijke ideeën van de filosofie en de vergankelijke, tijdgebonden opvattingen van de gewone mensen. In het menselijk bestaan zijn hoog en laag, verheven en gewoon immers altijd met elkaar verbonden, net als leven en dood, genot en pijn, ziel en lichaam, waken en slapen en al die andere polariteiten in het bestaan: wie het een wil, moet

het andere erbij nemen en ze met elkaar in verbinding brengen. Dan pas kan er harmonie ontstaan, dan pas ontstaat er muziek. Daarom was Socrates in zijn cel begonnen een lied voor Apollo te schrijven en op muziek te zetten, zoals een gewone muzikant zou doen.

10 Zoals zo vaak in Plato's dialogen is dit verhaal een metafoor voor wat volgt. Harmonie, oorspronkelijk een timmermansterm, is de verbinding van ongelijke delen tot een sterk en samenhangend geheel. In overdrachtelijke zin is het een verbinding van allerlei tegenstellingen gaan betekenen, met name in de muziek. Daar is harmonie de kunst die uit hoog en laag, hard en zacht, snel en langzaam een welluidend geheel maakt. En wat voor de kunst geldt, geldt ook voor het leven. In feite is muziek een metafoor voor het hele bestaan: wij zijn dagelijks in de weer met het afstemmen van tegenstellingen en het zoeken van harmonie. Daarvoor heb je ideeën nodig, want wat harmonieën zijn in de muziek, zijn ideeën voor het denken. Een idee is een harmonische ordening van wat aanvankelijk gefragmenteerd en tegenstrijdig lijkt, is het uitgangspunt van dit boek.

In mijn onderzoek ga ik na wat de droom van Socrates betekent voor ons, 25 eeuwen na hem. Mijn hypothese is dat die droom ons nog steeds veel te zeggen heeft. Ook in onze tijd zijn er allerlei tegenstellingen die verbonden moeten worden tot een harmonie. Nog steeds geldt dat echte, werkzame ideeën een vorm van harmonie zijn. Ook het omgekeerde geldt, dat muziek ideeën weergeeft. Bovendien heeft de hechte verbinding van muziek en filosofie consequenties voor het voeren van gesprekken, zoals Socrates die ons heeft voorgedaan: een gesprek wordt pas echt interessant of krijgt pas dan enige diepgang als er een soort welluidendheid ont-

staat. Er zit muziek in, zeggen we dan, of: het klinkt me als muziek in de oren.

Ik vermoed dat in zulke metaforen meer waarheid zit dan we denken. Dit boek is een poging te achterhalen wat die inhouden. In het eerste hoofdstuk begin ik met de beschrijving van een aantal ervaringen van ideeën. Dat klinkt misschien gek, dat je ideeën kunt ervaren; zijn ideeën niet juist abstracties? Mijn stelling is dat ideeën veel meer zijn dan dat: zoals een partituur pas muziek wordt als zij tot klinken wordt gebracht, wordt een denkbeeld pas een idee als het vorm krijgt in de ervaring. Dat is een ongebruikelijke opvatting; zoals gezegd wordt over ideeën meestal uitsluitend in algemene, abstracte termen geschreven. Maar keer op keer blijkt in de gesprekken die ik voer dat ideeën zonder ervaring geen kracht hebben; het blijven woorden zonder inhoud. Zij moeten 'gevuld' worden, van vlees en bloed worden, een ziel krijgen om werkzaam te zijn als harmonie. Anders dan veel mensen denken, gaat het in de ideeënleer ook om de ervaring, niet alleen om de begrippen of de theoretische omschrijving.

11

In de voorbeelden die ik in hoofdstuk 1 geef, staat steeds de gewaarwording van een bepaald soort harmonie centraal, een die vaak pas achteraf, bij een nadere inspectie duidelijk wordt. Op het eerste oog is zij meestal niet waarneembaar, omdat ze verborgen gaat achter de veelheid van zintuiglijke indrukken, gedachten en gevoelens die het bewustzijn domineren. Pas bij een tweede, preciezere blik, wanneer je nauwkeuriger kijkt wat er eigenlijk gebeurde in de ervaring of de dieptestructuur ervan onderzoekt, komt de harmonie tevoorschijn.

Sommige mensen hebben een aversie tegen deze tweede blik, omdat hij een sluier van interpretatie zou leggen over

de frisheid van de onmiddellijke ervaring en haar daarmee aantast of tenietdoet. Ze menen genoeg te hebben aan de ervaring zelf, en al het denken en praten eromheen vinden zij onnodig en verwarrend. Het punt is echter dat je pas door deze tweede blik de werkelijke aard van een ervaring leert kennen en daarmee ontdekt wie je zelf werkelijk bent. Zonder deze tweede blik is het onmogelijk om grotere samenhangen te zien of diepere ordeningen te begrijpen, of je die nu alleen als louter begripsconstructies beschouwt of als de werkelijkheid zelf.

Eén ding is zeker: ideeën zijn afhankelijk van onze eigen geestesgesteldheid. De grote vraag waar het in de ideeënleer om draait, is: wat is dat precies voor gesteldheid? In welke gemoedstoestand moet je verkeren om ideeën te kunnen zien? En wat is het dan precies dat voor je geestesoog oprijst uit de verborgenheid? De stelling van dit boek is dat het harmonische ordeningen zijn, denkbeelden met een muzikale structuur. Om deze te kunnen zien, moet je op een andere manier leren kijken en spreken: een muzikale manier.

Na het eerste hoofdstuk met ervaringen van ideeën ga ik in hoofdstuk 2 dieper in op muziek. Eerst vat ik nog eens samen wat ideeën zijn, en vervolgens onderzoek ik de klassieke gedachte dat muziek een spiegel van ideeën is. Daarvoor is enige muzikale en conceptuele analyse vereist: in hoeverre kun je muziek beschouwen als een taal van emoties? En wat gebeurt er precies als je wordt geraakt door muziek? Het loont de moeite om daar nauwkeurig naar te kijken, want het maakt veel duidelijk over wat muziek is en hoe zij samenhangt met ideeën. Vervolgens ga ik in hoofdstuk 3 in op de consequenties die deze zienswijze heeft voor het voeren van gesprekken, zoals Socrates deed. Ik laat een aantal manieren

zien om gesprekken en ideeën muzikaal te analyseren, eerst een eenvoudige, gebaseerd op de drieklank en het octaaf, en daarna een uitgebreidere, het kralenspel. Die twee methodes vormen in mijn ogen het meesterspel van dialectiek en de harmonieleer van het denken. Zij voeren ons naar het hart van de platoonse ideeënleer.

Het vierde hoofdstuk bevat enkele concrete voorbeelden van harmonische analyses, toegepast op stukken van Shakespeare, Bach en Thomas Mann. Ik laat zien hoe de harmonieleer van het denken praktisch bruikbaar is bij het onderzoeken van allerlei kwesties. Daarbij komen uiteenlopende thema's aan bod, van de status van kunst tot de politieke invloed van muziek, en het belang van het voeren van gesprekken over wat eigenlijk onzegbaar is.

13

Hoofdstuk 5 voert deze analyses verder, geeft een aantal praktische aanwijzingen en zet het geheel in een breder cultuurhistorisch perspectief: hoe ziet de geschiedenis van de muziek eruit als je haar bekijkt door de bril van de ideeënleer en het voeren van socratische gesprekken? Hier blijkt dat er een interessante parallel bestaat tussen de ontwikkeling van de muziek en die van de filosofie.

Daarna volgen drie hoofdstukken over de zoektocht van drie beroemde 'ideeënkijkers', Goethe, Mondriaan en Kant. Ieder van hen heeft op geheel eigen wijze gezocht naar de harmonie van ideeën, de eenheid van het geheel, en naar een taal om die weer te geven. Hun waarnemingen en begripsonderscheidingen zijn een belangrijk hulpmiddel voor het bedrijven van muzikale dialectiek. Ik heb in deze drie hoofdstukken telkens een aantal eigen ervaringen toegevoegd, om te voorkomen dat het betoog alleen maar theoretisch wordt. Aan het einde van het boek heb ik een 'coda' opgenomen, met

enkele conclusies en een bespreking van twee thema's die als een rode draad door het boek lopen: de vraag of woorden louter namen zijn of meer dan dat, en de vraag of de harmonie van ideeën daadwerkelijk tot een harmonisch leven leidt.

Centraal in dit boek staat een omkering van Wittgensteins uitspraak: 'Waarover men niet spreken kan, daarover moet men zwijgen'. Mijn stelling is dat je juist wel moet spreken over datgene waarover je niet kunt zwijgen, ook al kun je het niet makkelijk onder woorden brengen. Wij laten ons maar al te graag betoveren door allerlei beelden van harmonie die we nauwelijks onder woorden kunnen brengen, net als door muziek en andere kunsten. Of het nu gaat om politiek, organisaties of het persoonlijk leven, steeds geldt dat het essentiële moeilijk in woorden te vangen is; het ontsnapt aan ons taal- en begripsvermogen. Maar hoe lastig het ook is om daarover te spreken, wie erover zwijgt, loopt het risico ten prooi te vallen aan de mooiste illusies, de meest welluidende bedwelmingen en allerlei verblindende idolen. Dat was in mijn ogen nu juist de opdracht van Socrates' droom: je niet alleen over te kunnen geven aan wie of wat je dierbaar is, maar ook erop te kunnen reflecteren en de tegenstellingen die zij bevatten tot een harmonisch geheel te smeden. Dan pas kun je zicht krijgen op de echte, ware harmonie, die Plato de ideeën noemde. ─

TWEE WERELDEN

Als ik naga wanneer ik voor het eerst in contact kwam met ideeën, begint het al met mijn vroegste herinnering. Die dateert, denk ik, van toen ik drie was. Het is zomer en ik rijd op mijn driewielertje over het pad achter in de tuin. Helemaal aan het einde, bij de kersenboom en het kippenhok, maakt het pad een bocht, en midden in die bocht zit een bultje in het pad, een kleine verhoging, met daarvoor los zand. Ik zet aan om eroverheen te komen, maar blijf steken in het losse zand. Ik rijd terug, probeer het opnieuw, en nog eens, en nog eens, maar steeds blijft mijn voorwiel steken. Zoals het een peuter betaamt, raak ik boos en gefrustreerd. Ik weet niet meer wat ik toen gedaan heb, mijn herinnering bevat alleen deze ene scène. Maar het eigenaardige is, de herinnering gaat in feite helemaal niet over mislukking, over het gevoel van frustratie of de boosheid van een driejarige. Nee, zij gaat over de staat van mijn bewustzijn, het *beseft* van boos zijn, de *realisering* van mijn onmacht. Het ene, de ervaring van onmacht, is opgewonden en verhit, maar het andere, het beseft ervan, is koel, stil en onaangedaan. Ik kon er toen natuurlijk geen woorden aan geven, maar het is deze eigenaardige verdubbeling van de wereld die ik mij, gek genoeg, nog steeds herinner, de kalmte van aanschouwing van mijzelf in contrast tot mijn opgewonden driftigheid. Het was een wonderlijke gewaarwording,

alsof ik me voor het eerst van mezelf bewust werd. Alsof ik voor het eerst ervoer dat ik een twee-eenheid was, een stille waarnemer van een opgewonden standje.

Een andere herinnering is van enige jaren later, ik denk dat ik tien of elf zal zijn geweest. Het was op een zaterdag, begin van de middag, en mijn broers waren op het plaatsje achter het huis aan het stoeien, of 'knoetelen', zoals we dat noemden. Mijn vader had een kleermakerij en nam geregeld klanten mee naar buiten, het plaatsje op, om een kledingstuk in het daglicht te bekijken. Daarom mochten wij daar van onze ouders eigenlijk niet spelen. Op zeker moment moet de herrie mijn moeder te gortig zijn geworden, want zij stevende naar buiten en gaf de eerste de beste een fikse draai om de oren. Dat was ik, maar ik had helemaal niet meegedaan aan de herriemakerij, ik stond alleen toevallig op de verkeerde plek. Een groot gevoel van onrechtvaardigheid maakte zich van mij meester. Dit had ik niet verdiend, God wist dat ik onschuldig was. Ik was zo verontwaardigd dat ik besloot weg te lopen van huis.

Ik liep naar de rand van het dorp en verder. Halverwege het volgende dorp voelde ik mij alleen en kreeg honger. Ik aarzelde, maar uiteindelijk draaide ik toch maar om. Aan het einde van de middag kwam ik weer thuis, mistroostig en onwillig. Mijn moeder wachtte mij op en sloot mij in haar armen. Ze had inmiddels haar vergissing ingezien en verontschuldigde zich. Dat had ik nog nooit meegemaakt. Mijn moeder verontschuldigde zich tegenover mij, een kind! Ik mokte nog wat na, maar was stiekem dolblij dat de natuurlijke orde zich had hersteld: de dissonant was opgelost in harmonie, de wrijving tussen wat er gebeurd was en hoe het hoorde was opgeheven.

Ook hier draait de herinnering voor mij niet zozeer om de pijn of de verontwaardiging, de kras op mijn ziel, als wel om het zien oplichten van een andere, achterliggende wereld, van ideeën of waarden zoals rechtvaardigheid, billijkheid, vereffening, en de enorme kracht daarvan. Alsof er naast de beroeringen van de ziel ook zoiets bestaat als een wiskunde van het hart, koel, scherp, precies en met een verbluffende werkzaamheid – waarvan je je overigens vaak pas bewust wordt op het moment dat zij wordt aangetast. En ook hier is de ene wereld, die van de zintuiglijke ervaring, vol van onrust en voortdurende verandering, terwijl de andere, die van de ideeën, lijkt op de stillevenen van de oude Hollandse meesters, verheven boven de warboel van gebeurtenissen in het ondermaanse, soeverein rustend in zichzelf.

17

Een derde herinnering is van weer een paar jaar later, ik zal dertien of veertien zijn geweest. Mijn vader hield van muziek; hij was dirigent van het kerkkoor en specialist op het gebied van gregoriaanse zang. Ik heb die liefde voor muziek van hem meegekregen en heb zelf vanaf mijn achtste jaar pianoles gehad. Op enig moment nam hij me mee naar een uitvoering van een groot orkest, dat de *Symfonie van de Nieuwe Wereld* van Dvořák zou uitvoeren. Het podium van de plaatselijke schouwburg was speciaal uitgebouwd om het hele orkest te laten plaatsnemen. Mijn vader en ik zaten op de galerij boven het podium, zodat we van dichtbij neerkijken op het orkest. Het begin van het stuk was overweldigend, een enorme hoeveelheid klanken stortte zich als een vloedgolf over mij uit. Zoiets had ik nog nooit meegemaakt. Het was een heftige, fysieke ervaring, ik voelde me totaal ondergedompeld in de muziek, alsof ik met huid en haar verzwolgen werd, opgeslokt door een honderdkoppig monster dat mij

volkomen bedwelmd en willoos meesleepte, alle kanten op. Ik gaf me er volledig aan over, en als het had gemoeten, had ik me er zelfs met liefde door aan stukken laten rijten.

Maar toen gebeurde er iets geks. Midden in het concert brak een snaar van een van de violisten. Die moest tijdens het stuk zijn kapotte snaar verwijderen, een nieuwe opzetten en voorzichtig zien te stemmen. Ik heb gefascineerd naar die man zitten kijken, hoe hij zich losmaakte uit de gezamenlijke bewegingen van het orkest, als een eenling die tegen de zwerm in vliegt, als iemand die voor even tegen zijn zin moest terugkeren op aarde terwijl de rest in de hogere sferen van de muziek bleef. Scherper dan dat heb ik de verdubbeling zelden ervaren. Maar nu was de beweging van kijken omgekeerd: niet vanuit de aarde naar de een of andere stille hemel, maar andersom, vanuit de hemel naar de aarde, alsof ik vanuit de heldere, zingende ideeënwereld neerkeek op de gebruikelijke toestand van menselijk tekort. 'Ik ben Brahman, maar we zitten zonder meid', schrijft de dichter. We zijn misschien wel goddelijke wezens, maar het is hier beneden toch nogal behelpen.

Natuurlijk had ik destijds geen notie dat dit soort ervaringen met ideeën te maken had, maar ik begon er wel door te vermoeden dat wij mensen inderdaad in twee verschillende werkelijkheden leven: een alledaagse, zintuiglijke wereld en een andere, ideële, ontastbare. Dat verhaal kende ik natuurlijk allang vanuit het christelijke geloof, maar dat was een dogmatisch wereldbeeld, dat mij door anderen was opgelegd, en dat werkt niet. Pas toen ik het door eigen ervaring herontdekte, kreeg het betekenis. Toen werd het herhaalde resultaat van nauwkeurige waarneming, van precisie in kijken en het aanbrenge van scherpte in de verhouding tussen woorden

en dingen. Het gaf mij het gevoel: het klopt dus toch, wij zijn
blijkbaar dubbelwezens, bewoners van twee werelden. Maar
om het te zien moet je anders leren kijken, zowel scherper als
vager, alsof je in- en uitzoomt tegelijk.

EEN HOGERE ORDE

Ook de volgende herinnering speelt voor mij een belangrijke
rol in mijn fascinatie voor de ideeënleer. Na de middelbare
school ging ik rechten studeren. Op een keer werd er aan de
faculteit een kort geding gespeeld, ter lering en vermaak van
de studenten. Drie docenten traden erin op, twee in de rol van
pleiter, een in de rol van rechter. Ik had nog geen flauw idee
hoe de rechtspraktijk in elkaar zat. De zaal zat vol, er was veel
bekijks. Voorafgaand aan het spel zette een van de docenten
de casus uiteen en las de dagvaarding voor. Ik weet niet meer
waar de zaak over ging, maar wat er met mij gebeurde herin-
ner ik me nog nauwkeurig, omdat het diepe indruk op me
maakte. Toen de eiser zijn verhaal had gedaan, dacht ik: dit is
een eitje, we kunnen wel naar huis. Het ligt voor de hand dat
de rechter de eis toewijst. Maar vervolgens kwam de tegen-
partij aan het woord en draaide mijn perspectief op de zaak
stap voor stap om. Aan het einde van diens betoog dacht ik
opnieuw: dit is een eitje, het ligt voor de hand dat de rech-
ter hém in het gelijk stelt en niet de eiser. Daarna kregen we
repliek en dupliek en deed hetzelfde fenomeen zich opnieuw
voor, waarbij ik telkens werd overtuigd door de argumen-
ten van de spreker die het woord had. Het was alsof één en
dezelfde werkelijkheid steeds weer volkomen verschillende
gedaantes aannam. Tot mijn verbazing, en eigenlijk ook mijn

ongenoegen, wisselde ik steeds van het ene standpunt naar het andere en weer terug, zonder dat ik er iets aan kon doen. Alsof ik een speelbal was in de handen van de advocaten.

Hoe moest de rechter in deze kwestie in vredesnaam tot een uitspraak komen? Ook van het vonnis weet ik niet meer wat het inhield, maar ik herinner me nog duidelijk hoe perplex ik ervan stond. Op een of andere manier had de rechter beide pleiters gelijk weten te geven door de belangrijkste lijnen van hun argumentatie te honoreren. En niettemin nam hij in zijn uitspraak nog een heel ander, overkoepelend en in mijn ogen wijs standpunt in. Dat was vakmanschap, meesterschap, nee sterker, het was kunst. Woordkunst was het, onderscheidingskunst, maar ook waarachtigheidskunst, rechtvaardigheidskunst. Ik was zeer onder de indruk en ik realiseerde me dat je er, net als in de andere kunsten, een bijzondere beheersing voor moest hebben, een scherp oog voor detail, een nauwkeurig gevoel voor verhoudingen, al die eigenschappen die een echte ambachtsman kenmerken. Maar er kwam nog iets anders bij, namelijk datgene wat een kunstenaar verheft boven de ambachtsman: verbeeldingskracht, creativiteit, het maken van iets nieuws. En het merkwaardigste was misschien nog wel dat de wijsheid van de rechter tevoorschijn was gekomen uit een spel, een eigenaardige mengeling van een toneelopvoering en een sportwedstrijd. Elk van de partijen had zijn eigen kijk op de zaak zo sterk mogelijk gemaakt door zo goed mogelijk de hem toegemeten rol te spelen, en uit dat conflict was een soort hogere waarheid opgebloeid. Volkomen overdonderd verliet ik de zaal.

Achteraf realiseerde ik me nog iets anders, namelijk dat door de wijsheid van de rechter de strijdende partijen niet alleen met elkaar verzoend waren, maar ook deel waren